

ESKİ TÜRKÇE *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* İKİLEMELERİ ÜZERİNE

Ferruh AĞCA*

Özet: Eski Türkçede “gök, sema”yı ifade etmek üzere kullanılan bir çok sözcük olmakla birlikte, bunlardan *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* ikilemeleri hem teşkülleri ve birlikte ifade ettikleri anlamlar hem de ayrı ayrı sergiledikleri anlamsal çeşitlilik bakımından ayrıca dikkati çekmektedir. Bu yazıda, *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* ikilemelerinin ifade ettiği anlamlar ile bu ikilemeleri meydana getiren sözcüklerin ayrı ayrı ifade ettikleri anlamlar üzerinde durulmuş, hem sözcüklerin ilk / temel anlamları hem de kökenleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, İkileme, Gökbilimi, *kö:k*, *teñri*, *kalık*.

On The Collocations *kö:k teñri* and *kö:k kalık* in the Old Turkish

Abstract: Although there are many words that refer to the sky in the Old Turkish, among them, the words *kö:k teñri* and *kö:k kalık* are worth examining in terms of both their formation and collocational meaning and the semantic variety each word has. In this paper, first, the meanings of these collocations and of the constituent words are elaborated. Later, both the primary/basic meanings of the words and their roots are determined.

Keywords: Old Turkish, Duplication, Astrology, The words *kö:k teñri* and *kö:k kalık* (Sky/God)

0. Giriş

Dillerin hem sözcük bilimsel ve söz dizimsel hem de anlam bilimsel alanlarıyla ilgili bir kategori olan ikilemeler¹, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden başlamak üzere hemen hemen bütün çevrelerinde yaygınlık gösterir.² Daha çok, ifade edilmek

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. E-posta: fagca@yahoo.coö

¹ Türklük Bilimi araştırmalarında genellikle *ikileme* terimi ile karşılanan bu tür söz dizgelerinin çeşitli araştırmalarda, *koşma*, *tekrar*, *yineleme*, *ikiz*, *çift söz*, *hendadyoin* gibi başka adlandırmaları da söz konusudur. Bu söz dizgelerini farklı adlandırmanın, yapısal ve anlamsal çeşitlilikten kaynaklandığı düşünölebilir. Zira çeşitli adlar, bu söz dizgelerinin sadece bir yönünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bütün türleri içine alan, kapsayıcı bir adlandırma daha doğru olur.

² Türk dilinin hem tarihsel hem de modern alanlarındaki ikilemeler ile ilgili bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında Tuna (1948: 429-447; 1986: 163-228), Eren (1949: 283-286), Ağakay (1954: 97-104), Çağatay (1978: 29-66), Hatipođlu (1981)

istenilen anlamı daha etkili söylemek ya da vurgulamak üzere tercih edilen ikilemeler, Türk dilinde söz dizimsel sıralanışı bakımından birbirine benzer özellikler sergilemiş olmakla birlikte, yapısal bakımdan çeşitlilik göstermektedir. Buna göre Türk dilinde ikilemelerin, sözcüğün ilk hecesinin çeşitli ünsüzlerle pekiştirilmesi ile (masmavi), sözcüğün tekrar edilmesi yoluyla (küçük küçük çiçekler), aynı kavram alanına ait başka bir sözcük ile (ses seda), yakın anlamlı başka bir sözcük ile (iş güç) ya da karşıt anlamlı dengiyle (aşağı yukarı) birlikte meydana gelen farklı türleri vardır.

Türk dili, diğer ikileme türlerine de sahip olmakla birlikte, eş anlamlı ya da yakın anlamlı ikilemeler bakımından oldukça zengindir. Hemen hemen aynı anlama gelen ya da aynı kavram alanına ait sözcüklerin meydana getirdiği bu tür ikilemeler, Türk dilinin bilhassa Eski Uygurca evresinde yaygındır. Eski Uygurcada Türk dilinin diğer çevrelerinde görülmediği kadar eş/yakın anlamlı ikilemelere rastlanılmaktadır. Türk dilinin bu çevresinde eş/yakın anlamlı ikilemelerin çok yaygın olmasının başka sebepleri de olmakla birlikte, en önemli sebebin metinlerin çoğunun dinî içeriğe sahip olması ve böylece kaynak dillere ait dinî terminolojiyi Maniheizt ve Budist Uygur cemaatine daha iyi kavratılabilme güdüsü olmalıdır. Bunu, biri alıntı, diğeri de Türkçe karşılığı olan sözcüklerden meydana gelmiş ikilemelerden de anlamak mümkündür. Bir anlamda yazıcılar, alıntı sözcüğün karşılığını ikileme oluşturmak suretiyle metin içinde vermişlerdir, denebilir.

Eski Türkçede *kö:k teyri* ve *kö:k kalık* söz dizgeleri de, “gök, sema” kavram alanını işaretleyen aynı/benzer anlamlı sözcüklerden meydana gelmiş ikilemelerdendir. Bu makalede, Türkler tarafından “gök, sema”yı işaretlemek üzere kullanılan *kö:k teyri* ve *kö:k kalık* ikilemelerinin ve bu ikilemeleri meydana getiren sözcüklerin anlam sınırları ile sözcüklerin kökeni ve teşkilleri, tarihsel metinlerdeki tanıklar yardımıyla ele alınıp tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda hem ikilemelerin hem de ikilemeleri meydana getiren sözcüklerin ifade ettiği anlamlar tespit edildikten sonra, temel anlamdan diğer anlamlara doğru hangi yollarla çeşitlendiği sorusunun cevabı aranacaktır.

Diller, yeni kavram ya da varlıkları adlandırır, diğer dillerden sözcük alıntılanmak, dilde var olan sözcük tabanlarına uygun ekler getirerek yeni bir sözcük oluşturmak, aynı ya da benzer kavram alanına ait bir sözcüğü belirli prensipler dâhilinde semantik değişim / gelişimlere uğratmak gibi çeşitli yöntemler kullanır. Dilde herhangi bir sözcük, aynı / benzer kavram alanı ile ilgili farklı anlamlar sergiliyorsa, başka bir ifadeyle aynı / benzer kavram alanı dâhilinde anlam çeşitliliğine uğramışsa, o sözcüğün somutlaştırma, soyutlaştırma, metaforlaştırma gibi semantik yöntemlerle temel / ilk anlamından diğer anlamlara doğru çeşitlenmiş olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla dillerde herhangi bir sözcük, aynı / benzer kavram alanına ait olmak üzere birden fazla anlam yüklenmiş olabilir. Bu çerçevede

---

gibi çalışmalara bakılabilir. Bunların dışında tarihsel ya da modern dönemlerden herhangi birindeki ikilemeleri ele alan başka çalışmaların da olduğunu belirtmek gerekir.

hem *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* ikilemelerinin ifade ettiği aynı / benzer anlam hem de bu ikilemeleri meydana getiren sözcükler ile müştaklarının sergilediği anlam çeşitliliği, bir taraftan ikilemelerin semantik bakımdan oluşum süreçlerini tespit etmemize, diğer taraftan da sözcüklerin kökenleri ve semantik çeşitlenmelerini takip etmemize imkân vermektedir.

kö:k teñri ve *kö:k kalık* ikilemelerinin ait olduğu kavram alanı, doğrudan gök bilimi ile ilgilidir. Dolayısıyla bu ikilemeleri izah ederken, Türklerin “gök, sema” ve “evren” algılarının nasıl olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Evrende var olan bütün varlık ve kavramlar, ancak karşıtlarıyla anlam ve değer kazanmıştır. Maddî kültürün oluşumunda önemli bir yeri olan dünya ve evren algısı da karşıt kutuplarda bulunan maddelerle değer kazanmıştır. Dolayısıyla Türklerde evren düşüncesi, “gök” ve “yer” olmak üzere iki temel karşıt değer üzerine kurgulanmıştır. Bu çerçevede Esin (2001: 19), Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisinin “*kâinatın bütün tezahürlerini gök ve yir-sub/-v’un (yer-su: yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel ‘nefes’ten oluşmuş olarak kabul eden sistem*” olduğunu düşünür.

Türlere ait bazı tarihsel metinler ile sözlü kültür geleneğinin ürünleri olan destanlar, Türklerin evreni nasıl adlandırdıkları ve algıladıkları konusunda bazı ipuçları barındırmış olmakla birlikte, Türk evren algısında iki önemli tezatlığı teşkil eden “gök” ve “yer” kültürünün sınırlarının nerede başlayıp sona erdiği, katmanlarının olup olmadığı, varsa kaç katmandan meydana geldiği gibi konuları açıklıkla ifade etmez. Bu sebeple Türklerin “gök, sema”yı karşılamak üzere kullandıkları sözcük ya da sözcük öbeklerinden hangilerinin görünen “gök, sema”yı, hangilerinin görünmeyen “gök, sema”yı ifade ettikleri de tam olarak belli değildir. Bu çerçevede Eski Türkçede “gök, sema”yı ifade eden *kö:k, teñri* ve *kalık* sözcüklerinin ilk anlamlarının ne olduğu, gökyüzünün hangi katmanlarını ifade ettikleri, hangisinin daha kapsayıcı olduğu gibi sorular belirsizdir. Bununla birlikte Türk dilinin tarihsel metinlerine ait kimi veriler, bu sözcüklerin anlam sınırları hakkında ipuçları sunmaktadır. Buna göre Barutcu-Özönder (1996: 93), “... *herhalde kök kelimesi, yalnızca görünen ve bütün katlarıyla birlikte gökleri karşılar, teñri kelimesiyle Türkler bu maddî gök yanında göğün tavanının ötesini de kasetmiş olmalıydılar. Abidelerde kâinatın yaratılışına işaret eden üze kök teñri asra yağız yer kılındukta (KT D 1, BK D 2) “(Yaratıcı Güç tarafından) yukarıda gökler, aşağıda yer yaratıldığında” ibaresinde, kök teñri’yle Türkler teñri’nin yerle kesiştiği noktadan başlayarak semâvâtını sınırlamış olmalıydılar.*” ifadesinden, Türk dilinde *kö:k* ve *teñri* sözcüklerinin gökyüzünün farklı katmanlarını karşıladıkları görülmektedir. Bu çerçevede eldeki yazıda, hem *kö:k* ve *teñri* sözcükleri ile *kö:k teñri* ikilemesinin hem de *kalık* sözcüğü ile *kö:k kalık* ikilemesinin “gök, sema”yı hangi derecede temsil ettikleri, köken anlambilimi bakımından birbirleri ile ne kadar ilgili oldukları, hangi gerçek anlamdan diğer anlamlara çeşitlendikleri gibi sorulara yanıt aranacaktır.

1. kö:k teŋri

Türklerin gökyüzünü ve katmanlarını ifade etmek üzere kullandıkları sözcükler veya söz dizgeleri arasında yer alan *kö:k* ve *teŋri* ile *kö:k teŋri* ifadeleri, hem aynı çevreye ait metinlerde hem de farklı kültürel çevrelerde anlamsal çeşitlilik sergilemektedir. Aşağıdaki örneklerden, *kö:k* ve *teŋri* sözcüklerinin “gök, sema” anlam evreninin yanı sıra başka anlam evrenlerini de ifade ettikleri anlaşılmaktadır:

1.1. kö:k

Eski Türkçede farklı kavram alanlarına işaret eden birden fazla *kök* sözcüğü tanıklanmaktadır. Bu çerçevede Clauson (1972: 708-9), Eski Türkçede beş farklı *kök* sözcüğünün olduğunu düşünmektedir: 1 *kök* “root, origin”, 2 *kök* “thong”, 3 *kök* “seam”, 4 *kö:k* “the sky”, “sky-coloured, blue, blue-grey”, 5 *kö:k* (kö:k ayu:k).

Clauson tarafından beş farklı maddede değerlendirilen sözcüklerin, aslında iki ayrı kavram alanına ait olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türkçede hem “gök, sema” hem de “mavi” anlamlarıyla tanıklanan *kö:k* sözcüğünün dışında, “kök, dip, bağ, asıl, soy sop” anlamlı başka bir *kök* sözcüğünün daha olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Clauson’un ifade ettiği diğer madde başları, iki ayrı *kök* sözcüğünün anlamsal çeşitliliğe uğramış şekilleri olmalıdır:

1 kök “kök, dip, bağ, asıl, soy sop”

Büyük bir ihtimalle “kök, dip” temel anlamından, “asıl, soy sop” ve “bağ” gibi metaforik anlamlara değişen sözcük, Eski Türkçenin bütün çevrelerinde tanıklanabilmektedir (Clauson 1972: 708 a-b). Kâşgarlı tarafından Oğuzca ve Kıpçakça olarak kaydedilmiş olan *kök* “asıl, esas, dip, kök” sözcüğü, Eski Türkçenin hemen hemen bütün safhalarında görülmektedir. Buna göre sözcük, Eski Uygurcaya ait */// uluglug köki ///* “büyük kökü” (HamTouHou 12, 2) örneği ile Karahanlıcaya ait *iki neŋ turur aslı yıldız köki* (KB 2132), *yimi ot köki* (KB 6155) ve *köki körklüg erniŋ huyı körklüg ol* (AH 317) gibi örneklerde “kaynak, dip, asıl, soy sop” anlamlarıyla tanıklanmaktadır.

Diğer taraftan, Köktürk yazıtlarında *kök* sözcüğünün de bulunduğu *ikin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş* (KT D 3) örneği, genellikle “ikisi arasındaki tümüyle teşkilatsız Kök Türkler öylece yaşarlarmış” şeklinde aktarılmış olsa da, bilhassa *idi oksuz kök türk* ibaresinin nasıl anlaşılacağı bugün hâlâ belirsizdir. Araştırmacılar, yazıtlardaki bu ibareden hareketle devleti Köktürk / Göktürk olarak adlandırmışlar, *kök* sözcüğünün anlamı üzerinde ise pek durmamışlardır. Bu cümledeki *idi oksuz* ibaresi üzerinde duran Kaya (2011: 463-7), ibarenin bir niteleyici olabileceğini ve “tamamıyla hür, tam bağımsız” anlamına gelebileceğini iddia etmiştir. Şayet Kaya’nın iddia ettiği gibi *idi oksuz* ibaresinin “tamamıyla hür, tam bağımsız” anlamıyla niteleyici olduğunu kabul edecek olursak, o zaman *kök* sözcüğünü de niteleyici olarak değerlendirmek gerekecektir. Bu çerçevede *idi oksuz kök türk* ibaresini sıfat öbeği olarak değerlendirmek ve “tamamıyla hür, **müttefik** Türkler” şeklinde anlamlandırmak mümkündür. O hâlde örnekteki *kök* sözcüğü “kök, dip, asıl” anlamındaki sözcük olmalıdır. Bu bağlamda KT ve BK yazıtlarında

geçen bu cümleyi, “İkisi arasında tamamıyla hür (olan), bağlı → müttefik Türkler öylece yaşarlarmış.” şeklinde anlamlandırabiliriz.³

2 *kö:k* “*gök, sema → gök rengi → mavi, mavimsi yeşil*”

Eski Türk dilinde “gök, sema; mavi” anlamlarıyla tanıklanan ve “kök, dip, asıl” anlamındaki sözcük ile yazılışı aynı olan başka bir sözcük daha vardır. Köktürkçede pek rastlanmasa da Eski Uygurca ve Karahanlıcada “gök, sema” anlamı ile tesadüf edilen, birçok araştırmacı tarafından uzun ünlü ile okunan *kö:k* sözcüğü, Maniheizt ve Budist çevrelere ait aşağıdaki örneklerde “gök, sema” kavram alanını işaretlemiştir:

üze on kat kö:k asra sekiz kat yir biş teñri için turur “Üstte on kat gök, aşağıda sekiz kat yer, beş tanrı içindir.” (Huast 80-82), *kö:klerden yirgerü* “Göklerden yere doğru” (M II 7, 17), *üstün kö:kdeki* “Üstte gökteki” (TT VII 40, 11-12); *k(a)ltu yultuz kö:k yula yilvi kömen bular barça ürlüksüz itiglig nomlarnıñ okşatıgı ol* “Şöyle ki, yıldız, gök, meşale, büyü ve hilenin tamamı, sonsuz (ve) düzenli öğretilerin benzeridir.” (BT I D, 302-304; BT I G, 12-14) vb. gibi.

Sözcük, ilk İslamî Türkçe metinlerde de aynı anlam ile tanıklanmaktadır. DLT’teki *ayas kö:k* “açık gökyüzü” (74), *bulut ö:rüp kö:k örtüldi* “bulutlar oluşup gökyüzü kapandı” (82) *kö:k açıldı* (106) (Ercilasun - Akkoyunlu 2014) örnekleri ile KB’deki *yaşıl kö:k yarattı üze yulduzı* “mavi gökyüzünü (ve) üstte yıldızları yarattı” (127), *yaşıl kö:k bezediñ tümen yulduzun* “mavi gökyüzünü binlerce yıldız ile süsledi” (22) örnekleri, sözcüğün “gök, sema” anlamında kullanıldığının tanıklarındandır (Clason 1972: 708b-709a).

Tarihsel Türk dili alanlarında *kö:k* sözcüğü, aynı zamanda “mavi” renk adını da karşılamaktadır. Eski Türkçede *kö:k* sözcüğünün “mavi” anlamıyla kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

Sarıg altunun ürüñ kümüşin kırgağlıg kutayın kinlig işğitisin özlük atın adğırın kara k[işin] kö:k teyeñin türküme bodunuma kazganu birtim “Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim.” (BK K 11-12); *edgü özlük atın kara kişin kö:k teyeñin sansız kelürüp ...* “Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını, sayısız getirip ...” (BK G 12); *bu orun kö:k*

³ “asıl, kök, dip” anlamındaki *kök* sözcüğünün kökeni belirsizdir. Temel ya da metaforik anlam ile “esası olmak, kökü olmak” anlamlı bir fiilden gelmiş olabilir. Erdal (1991: 194), *kög* “otlatılan hayvan sürüsü”, *kör-* “bakmak”, *köz* “göz” gibi sözcüklerin kökü olarak *kö-* “korumak, muhafaza etmek” şeklinde bir fiilin düşünülebileceğini ifade etmiştir. Ne var ki *kör-* fiilinin “bakmak, görmek” anlamının dışında hem Türk runik harfli yazıtlarda hem de diğer tarihsel Türk dili alanlarında “tâbi olmak, bağlı olmak” anlamıyla da geçiyor olması, Erdal’ın ifade ettiği bu sözcükler için *kö-* şeklinde bir kök tasarlanacaksa, bu kökün “bağlı olmak” temel anlamında olması gerekir. Bu çerçevede *kök* sözcüğünü de aynı kökten türemiş “bağlı olan → kökü olan → dip, kök, temel” şeklinde bir seyir takip ettiği düşünülebilir.

önlüg köñül tilgeni kök kalıkta yoridaçı erür “Bu yer, mavi renkli gönül tekerleği gökte gezecektir.” (BT VII, 48-50), **ol yme kö:k önlüg linhua kün tilgenilig orun üze oñ adakin sunup kızıl önlüg uma katunni tepe turur** “O da mavi renkli nilüfer çiçeğini güneş tekerleği olan yer üzerinde sağ ayağını sunup kızıl renkli Umay Katun’ı ileri itecektir.” (BT VII, 399-402) vb. gibi.

Hatta Türk runik harfli metinlerde *kö:k* sözcüğü, herhangi bir yeri, rengi ile tanımlayan kalıcı yer adı da yapmıştır. **kö:k öñüg yoguru ötügen yışgaru uduztum** “Kök Öng (ongi) Irmağını aşıp Ötüken Dağlarına doğru sevk ettim.” (T 15) örneğindeki ırmak adı, ırmağın renginden dolayı *kö:k* sözcüğü ile adlandırılmıştır.

Örneklerdeki “gök, sema” ve “mavi, yeşile çalan mavi” anlamlarından hareketle, Eski Türkçede yazılışları aynı iki farklı sözcüğün mü yoksa anlamsal çeşitlenmeye uğramış tek bir sözcüğün mü bulunduğunu kesin olarak ifade etmek mümkün görünmemekle birlikte, Türk dili de dahil olmak üzere dillerde renk adlarının genellikle soyutlaşma yoluyla ortaya çıktığını dikkate alarak, “gök, sema” anlamının aslı olduğunu, “mavi, yeşile çalan mavi” anlamının ise metaforik olduğunu ifade etmek mümkündür. Keza *kö:k* sözcüğünün ilk anlamının “gök, sema” olduğunun en önemli kanıtı, “yükselmek, yukarı çıkmak” kavram alanını işaretleyen aşağıdaki sözcüklerin hem seslik gösterimi hem de kavram alanı bakımından *kö:k* sözcüğü ile uygunluk göstermesidir:

kökedür- Eski Uygurcaya ait Altun Yaruk’ta birkaç örnekte tanıklanan *kökedür-* “yüceltmek, methetmek” fiili, *kö:k* sözcüğünden türeyerek “yukarı çıkartmak → methetmek” anlamıyla metaforlaşmıştır (Clauson 1972: 710b). Metinde, *azu yavızığ edgü tip kökedürüp edgüg yavız tip kodıkarturup ...* “Yahut kötüyü iyi diye yüceltip iyiyi kötü diye alçaltıp ...” (AY 135, 10-12) ve *nom ermezig nom ol tip kökedürdüm erser* “Öğreti olmayanı öğretidir diye yücelttim ise ...” (AY 137, 2-3) gibi örneklerde *kökedür-* fiili, yine “yukarı çıkmak, göğe yükselmek” kavram alanına bağlı olarak metaforlaşarak “methetmek” anlamı kazanmıştır.

kötüt- Geç döneme ait Budist Türkçe metinlerden *İnsadi Sutra*’ya ait, *küsençig körkle maytri-y-a küvençi köditmiş t(e)ngri-ler-ke küzki ay t(e)ngri-çe yalrıyu köditmiş arslanlığ orduta külçirge yuuzlugin nomlayur siz* “Ey muhteşem Maytri, güvenci yükselmiş Tanrılara, sonbahardaki ay tanrısı gibi parlayarak yükselmiş aslanlı sarayda gülen yüzle va’z ediyorsunuz.” (İnsadi 995-998) örneğinde geçen *kötüt-* fiili, “yükselmek” kavram alanını ifade eden sözcüklerden biridir.

kötür- “yükseltmek; taşımak, götürmek” anlamıyla tanıklanan *kötür-* fiilinin kökü Eski Türkçede ifade edilmemiş olsa da (Clauson 1972: 706 a-b), benzer fonolojik ve semantik rollere sahip olmasından dolayı *kö:k* sözcüğü ile ilgili olmalıdır. Fiilin daima ettirgen anlama sahip olması da, -(X)r- ekiyle genişlemiş olduğunu düşündürmektedir. Türk runik harfli yazıtlarda (*yügerü*) *kötür-* fiili, aşağıdaki tanıklardan da anlaşılacağı üzere metaforik olarak “değer vermek” anlamıyla kullanılmıştır:

Türk bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kañım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, Tanrı, tabii ki babam İteriş

Kağan'ı annem İlbilge Katun'u tepesinde tutup yüceltmış.” (KT D 11); *Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teŋri il birigme teŋri ...* “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı ...” (KT D 25; BK D 21) vb. gibi.

Budist Türkçe metinlerde *kötür-* eylemi, *inçe k(a)ltı öŋre üdte yultuzta ögrünçlüg atlg arjıka t(e)ŋri burkan t(e)rs azag nomlug arjı közünmiş teg esenki bahşı maytri bodistvni töpüsünde kötürüp yorıdukınta kim erser yme körmedin bir kurtganıŋ azkya köŋülü arımış üçün ...* “Şöyle ki önceki zamanda, yıldızda mutlu adlı öğreticiye büyük Buda yanlış öğreتيye sahip öğretici gibi zamanındaki hoca Maytri bodisatvayı sürekli yücelttiğinde kimseyi görmeden, bir yaşlı kadının gönlü azıcık ferahladığı için ...” (BT VIII, 85-90) örneğinde, yazıtlarda olduğu gibi “tepesinde taşımak → değer vermek” anlamıyla, *yam ödlerniŋ arasında et'özin birle yoklug asıŋlıg kılgu üçün bakşıka kergeklig taş almak ı tarıg tarımak satıg yulug kılmac suv kötürmek otuŋ evtimekte ulatı işlerig et'özi teritginçe işlegülük ol* “Zaman içinde vücudu ile faydalı olmak için hocaya gerekli olan taşı almak, ekin ekmek, ticaret yapmak, su taşımak ve odun toplamanın dışındaki işleri vücudu terleyinceye kadar yerine getirmeli.” (BT VIII A, 72-77); *tugum ajun tutmuşım(i)zta tumlugta isigde emgenip tokuz ay on k[ü]n kötürüp tolguta tugurtuŋuzlar* “Doğum varlığına dahil olduğumuzda soğukta (ve) sıcakta sıkıntı çekip dokuz ay on gün taşıyıp acı çekerek doğurdunuz.” (BT XIII 12, 82-85) örneklerinde ise “taşımak” anlamıyla kullanılmıştır. Fiilin Eski Uygurcada geçtiği diğer bazı örnekler de şunlardır:

başın yokaru kötürüp “başını yukarı kaldırıp” (M I 6, 2); *emge[k] kötürmeyin tip* “sıkıntı çekmeyin diye...” (M II 6, 14); *Tokuzunç köni küçlüg teŋri kentünün küçin yinik teŋrig kötürü tireyü tutar* “Dokuzuncusu, doğru ve güçlü tanrı, kendi gücüyle değersiz tanrıyı yukarı çıkararak destekleyerek tutar.” (HamTouHou 5, 10-12); *iki kolun kötürgeli sakınıp kötürü umatın kücsüz savın t(e)ngri burxan-ka inçe tip ötünti* “İki kolunu kaldırmayı düşünüp kaldırmadan zayıf bir ses ile büyük Budaya şöyle arz etti.” (U III 3, 30-32) *küülegey kötürgey erdi* “Methedecekti” (Xuan VII 187) vb. gibi.

Eski Türkçede *kötür-* fiili, aynı /benzer kavram alanına ait bir sözcük olarak *ködrüm* “yüksek, seçkin” şeklinde isimleşmek suretiyle de tanıklanır. *ne ödrüm ne ködrüm ne ersig eren / ajunda tetig er yidi bu cihan* “Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten alemde ferasetli insan bu dünyaya hakim olur.” (KB 279) örneğinde *ködrüm* sözcüğü yine metaforik anlamıyla kullanılmıştır.

kötrül-: *kötür-* fiilinin edilgen şekli olan *köt(ü)rül-* fiili (Clauson 1972: 706b; Erdal 1991: 666), Türk Budist çevresine ait metinlerde genellikle *atı kötrül-* “adı yüceltilmek” kalıp ifadesi içinde kullanılmıştır:

ol ödün adı kötrülmiş tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan aş ödinte tonın kedip badırın tutup kirti “O zaman yüceltilmiş, tümüyle âlim, en büyük Buda yemek zamanında elbisesini giyip içeri girdi.” (BT I C, 1-2); *adı kötrülmiş-niŋ kirtü nomu yirtinçü-te kök iç[inte] ya[dıl]zun* “Yüceltilmiş (olanın) gerçek öğretisi dünyada (ve) semada yayılsın.” (BT XIII 46, 26); *nom ugrınta kötrülür ağırlıg bolur* “Öğreti sayesinde yücelir, değerli olur.” (TT VI, 36) vb. gibi.

kötürme: *kötür-* fiilinin sıfatı olan *kötürme* sözcüğü, Budist inanç sistemi içinde “var olma” anlamını karşılamaktadır. *bodistv körklüg kañim-ay bu ögmış buyanım küçinte bod kötürme tınlıglar burkan kutın bulzunlar* “Ey Bodisatva görünüşlü babam, bu övmüş olduğum sevabım sayesinde vücut bulan canlılar, budanın saadetini bulsunlar.” (BT XIII 20, 42-45) örneğinde de görüleceği gibi genellikle *bod kötürme tınlıg* sıfat öbeği içerisinde yer almaktadır.

kötgi: Eski Uygurcaya ait, *et kötğiler* “et tepecikleri” (Maitr 78 r 19), *uysuz kötğisiz tüz süñeki* “çukursuz, tepesiz düz kemiği” (MaitrGeng 5 a 13), *anıñ belğüsü kindik altınındaki kötki üzesinde iligniñ [on] eñreklerin kodsar öziñe okşatı on kentü özi birle bir yigirmi közünü turur bolur* “Onun işaretleri göbek altındaki tepecik üzerine ellerinin on parmağını koysa kendisine benzeyen on, kendisiyle birlikte on bir görünür olur.” (Tot. 755-758) gibi örnekler, *kötgi* “yükselti, çıkıntı; tepecik, dağ” sözcüğünün de semantik olarak ve fonolojik değerler bakımından *kö:k* sözcüğü ile aynı köke sahip olduğunu göstermektedir. Sözcük aynı anlam ile KB’de de tanıklanmaktadır: *törüttüñg tümen ming bu sansız tiriğ / yazı tag tengiz kötki oprı yiriğ* “Bu kadar sayısız canlıyı (ve) ovayı, dağı, denizi, tepe ve ova yerleri yarattın.” (KB 21).

kötgi isminden fiilleşmiş olan *kötgir-* (< kögi+r-) “küçük tepecige dönüşmek” fiili de (Erdal 1991: 501) “yükselme” kavram alanına ait sözcüklerden biridir:

ol ödte kindik altınında kötkirip tursar . kök kalıkda öz divay teyrini körkdeş yüzlerin tolu körüp nom eşidip turur bolur “O zamanda göbek altındaki tepecik meydana getirirse, gökteki kendi divay tanrısını, benzerlerini tümüyle görmüş, öğretiyi işitmiş olur.” (Tot. 752-755) (Erdal 1991: 322).

kötü: Aynı kavram alanına ait olan sözcüklerden biri de DLT’te üç defa geçen *kötü* “çati, dam” (<köt-dü) sözcüğüdür (Erdal 1991: 333). DLT’teki *er kötüdün enisedi* “adam damdan inmek istedi” (142) *kötü oyuldu* “dam oyuldu” (138) örneği, bu sözcüğün de “gök, sema” anlam evrenine ait olduğunu göstermektedir. Nitekim Ercilasun - Akkoyunlu (2014: 120, 518. dñn.) da, *kötü* sözcüğü ile ilgili, “hiç şüphesiz *kötür-* “yükseltmek” ile *köktaş*” diyerek iki sözcük arasındaki ilgiye dikkat çekmiştir.

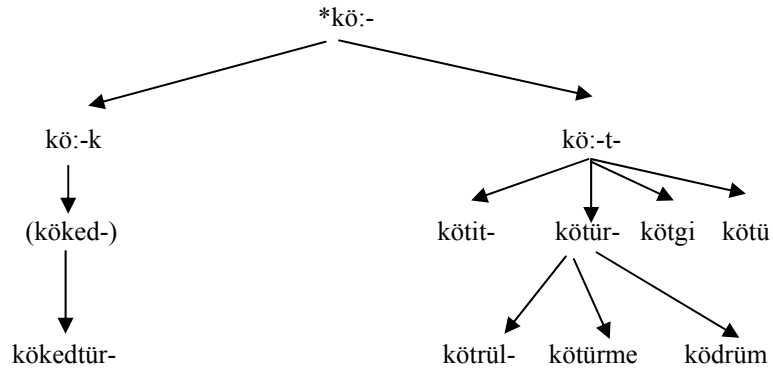
Yukarıdaki sözcüklerin ifade ettiği anlam alanı ile *kö:k* sözcüğünün anlam alanının kesiştiği / örtüştüğü açıktır. Bu çerçevede M. Erdal (1991: 718), Yakut ve Azerbaycan Türkçelerindeki *köt-* ve *göt-* “yükseltmek, uçmak, zıplamak” eylemlerini de tanık göstererek Eski Türkçe dönemine ait yukarıdaki sözcüklerin birçoğunun ortak *köt-* fiilinden gelmiş olabileceğini ifade etmiştir. Hamilton (1998: 195), *kö:k* sözcüğü için *kö-* “yukarıda olmak” fiilini tasarlamıştır. Ş: Tekin (1980: I, 40) de, *kö:k* sözcüğünü **kö-* fiilinden getirmiş, sözcüğün “Hoch-gehobener” (çok yüksek) anlamından “gök” anlamına geliştiğini ileri sürmüştür.

Aynı / benzer kavram alanına ait olan *kö:k* sözcüğü ile bu sözcükten türemiş diğer şekiller dikkate alındığı takdirde Erdal’ın ifade ettiği *köt-* fiil kökünün de türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre *köt-* fiilinin -(X)t- ettirgenlik ekiyle kalıplaştığını, türemiş diğer fiillerin kalıplaşmış şekil üzerinden meydana geldiğini ve dolayısıyla *kök* sözcüğünün bu fiillerin de kökü olan **kö:-* fiilinden erken

dönemde sıfatlaştığını (→isimleştğini) düşünmek mümkündür. Böylece “gök, sema” kavram alanı ile ilgili isim ve fiillerin, “üstte olmak, yukarıda olmak” anlamlı **kö:-* şeklindeki bir kökten geldiği düşünülebilir.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında *kö:k* sözcüğünün **kö:-* fiilinden, asıl işlevi eklendiği fiillerden sıfat yapmak olan -(U)k eki ile sıfatlaştığı, ardından başka anlam alanlarına dahil olduğu söylenebilir. Bu çerçevede sözcüğün “mavi, yeşile çalan mavi” anlamının ikincil olduğunu ifade etmek de mümkündür. Son olarak, **kö:-* fiilinden türemiş olan ve “yukarıda olmak, üstte olmak” anlam alanına ait olan Eski Türkçe sözcüklerin oluşum ve gelişimlerini şöyle göstermek mümkündür:

1.2. teñri

Eski Türk dilinde “gök, sema”yı ifade etmek üzere kullanılan sözcüklerden biri de *teñri*'dir. Sözcük, tarihsel metinlerde hem tek başına hem de *kö:k* sözcüğü ile birlikte gökyüzünü ve katmanlarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere sözcük, *yir* sözcüğünün antonimidir:⁴

üze teñri asra yir yarlıkaduk için ... “Üstte gök, aşağıda yer buyurduğu için ...” (BK K 10); *üze teñri iduk yir suv //// kagan kutı taplamadı* “Yukarıdaki gök, (aşağıdaki) yer (ve) su //// kağanın ruhu onaylamadı.” (BK D 35); *üze kök teñri asra yağız yir* “Yukarıda gök, aşağıda yer” (Ta D 4); *üze teñri basmasar asra yir telinmeser türk bodun iliñin törüñin kim artatı udaçı erti* “Ey Türk milleti, üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe (senin) devletini (ve) töreni kim bozabilecekti?” (KT D 22; BK D 18); *teñri yir bulgakın için yağı bolu* “gök, yer birbirine karıştığı için düşman oldu” (KT K4); *[yir] teñri kılınukda Uygur kagan olurmuş* “Yer ve gök yaratıldığı zaman Uygur kağanı tahta çıkmış.” (Tes K 1); *togan kuş teñriden kodı tabısgan tipen kapmış* “Doğan, gökten aşağı tavşan diyerek (inip) avlamış.” (IB 44); *er busuşlug, teñri bulutlug bolu* “Kişi sinirlendi, gök bulutlandı.” (IB

⁴ Türk yaşam biçiminde “gök, sema” kadar önemli olan bir başka unsur ise “yer-suv”lardır. Eski Türk dili alanında “yir” ya da “yir-suv”lar, “gök, sema” anlamını işaretleyen sözcüklerle karşıtlık oluşturmuştur. Eski Türk dili alanındaki “yer-suv”ların ifade ettiği anlam ile kullanılış şekilleri hakkında Barutcu-Özönder’e (1998) bakılabilir.

52); *kutadmiş kutlug ulug yağı künte tñri yirinte yme ulug ilig tñri hanı ezrua tñri kamağ tñriler birle ...* “Huzura erilmiş, kutlu büyük yeni günde, gökte büyük, hükümdar tanrı hanı Ezrua Tanrı, bütün tanrılar ile ...” (BT V, 438-440); *tñgri yiringe agtunp* “Göğe yükselip ...” (Mair 45v/1); *t(e)ngrili yirlide* “gök ve yerde” (TT VI 02) vb. gibi.

Eski Türk dilinde *teñri* sözcüğü, “gök, sema” anlamının yanı sıra “yaratıcı” anlamına da sahiptir ve bu anlamı daha çok İslamî çevreye ait metinlerde belirginleşmiştir. Bu bağlamda Eski Türkçede *teñri* sözcüğü, “yaratma” ve “buyurma, lütfetme” vasıflarının yanı sıra *ülke bahşetmek* (il bir-), *talih vermek* (kut bir-), *bilgi vermek* (bilig bir-) ve *kağan vermek* (kan bir-) gibi vasıfları da barındıran semavî bir gücü temsil eder:

üze kök teñri yarlıkaduk üçün asra yagız yir igitdik üçün ilimin törümin itinti[m] “Yukarıda gök buyurduğu için, aşağıda yer beslediği için devletimi töremi tanzim ettim.” (Ta B 3); *kulum küñüm bodunug teñri yir ayu birti* (ŞU D 1-2); *Türk bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kañım ilteriş kağanıg ögüm ilbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç* “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, Tanrı, tabii ki babam İltiş Kağan’ı annem İlbilge Katun’u tepesinde tutup yüceltmış.” (KT D 11); *öd teñri yasar kişi oğlı kop ölgeli törümiş* “Zaman tanrısı yaşar, insanoğlu ise hep ölmek üzere yaratılmış.” (KT K 10); *teñri teg teñri yaratmış türk bilge kağan* “semavî Türk Bilge Kağan” (BK D 1); *Türk teñrisi iduk yiri suvı ança itmiş erinç* “Türk tanrısı kutsal yer (ve) suyu öylece düzenlemiş tabii ki” (BK D 10) *teñri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kağan olurtum* “Tanrı buyurduğu için, kedimin (de) bahtı olduğu için kağan olarak tahta çıktım.” (KT G 9; BK K 7); *teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmış kağanlıgıg kağansıratmış ...* “Tanrı buyurduğu için devleti olanları devletsiz bırakmış, kağanı olanları kağansız bırakmış.” (KT D 15; BK D 13); *teñri küç birtük için kañım kağan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş* “Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri kurt gibiymiş, düşmanları koyun gibiymiş.” (KT D 12; BK D 11) *türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıg ögüm katunug kötürmiş teñri il birigme teñri ...* “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağanı ve annem katunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı ...” (KT D 25; BK D 21); *teñri ança timiş erinç kan birtim kanıñın kodup içikdiñ içikdik üçün teñri öl timiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı* “Tanrı şöyle demiş tabii ki: kağan verdim, kağanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için Tanrı öl demiş tabii ki. Türk milleti öldü, tükendi, yok oldu.” (T B 2-3); *anta kirse teñri bilig birtük üçün ...* “Bundan sonra Tanrı bilgi verdiği için ...” (T B 6); *t(e)ñri bu alkatmış kiçig baçağ künte yazukumın boşuyı biriñ* “Tanrı bu methedilmiş küçük oruç gününde günahlarımı bağışlayın.” (BT V, 46).

BK ve KT yazıtlarında geçen *teñri teg teñride bolmış türk bilge kağan* (KT G1; BK K1) ve *teñri teg teñri yaratmış türk bilge kağan* (BK D1) gibi ibarelerdeki *teñri* sözcüğünün kullanımı oldukça ilginçtir. Türk kağanının tanımlandığı bu ifadelerde *teñri* sözcüğü bir taraftan “gök, sema” ve “semavî” anlamı ile, bir taraftan da Türk kağanının yüceliğini ifade etmek üzere kullanılmıştır (Barutcu-Özönder 1996).

Maniheizt ve Budist çevrelere ait eski Uygurca metinlerde *teñri* sözcüğü, *kagan*, *burkan* gibi kişilerin yüceliğini ifade etmek üzere sıfat olarak da kullanılmıştır. Maniheizt çevreye ait bir metindeki *bilge hanım(ı)z* (BT V, 577) örneğinde “kağan”ın sıfatı olarak *bilge* “bilgili/alim” sözcüğü kullanılmışken, aynı metinde “kağan”, *bilge tñri hanım(ı)z* (583) ve *tñri hanım(ı)z* (723) şekillerinde “büyüklük/yücelik” anlamıyla *teñri* sözcüğü ile de vasıflandırılmıştır. Keza Budist çevreye ait *yme bu kimkoki atlıg nom erdini erser tükkel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkannıñ titrüm teriñ yörlüg iduk nom y(a)rılıgınıñ teriñi inçkesi erür* “Ayrıca bu Kimkoki adlı dinî mücevher ise, tümüyle âlim, büyük Budanın çok derin yoruma sahip kutsal dinî buyruğunun ayrıntısıdır.” (BT I A₂, 4-7) örneğinde de mükemmel (tükkel) ve âlim (bilge) olan budanın vasıflarından biri de en yüce *t(e)ñri t(e)ñrisi* oluşudur.

teñri sözcüğü, yukarıdaki anlamlarının yanı sıra çeşitli eklerle de genişleyerek yine “semavi” kavram alanıyla ilgili başka anlamları da ifade etmiştir. Buna göre, *teñrilig kurtga yurtta kalmış. Yaglıg kamuç bulupan yalgayu tirilmiş, ölümde ozmuş* “Dindar yaşlı kadın çadırdaki yalnız kalmış. Yağlı bir kepe bulup yalayarak canlanmış, ölümden kurtulmuş.” (IB 13) ve *yene yme titik bilge köni kirtü köñüllügler üçün teñrideki yirdeki kök kalık yüzintekiler edgüg küzetdeçi ayığıg kınataçılar darni arviş tutdaçılarig küteçi küzedçiler .. biş yınaklardaki huu hanları .. teñrilig luulug sekiz bölük kuvraglarkategikiler üçün buyan evire teginürbiz* “Ve ayrıca zeki, bilge, doğru ve gerçek gönül sahipleri için semadaki, yerdeki ve gökyüzündekiler iyiyi koruyanlar, kötüyü cezalandıranlar, büyü yapanları koruyanlar, beş yönde bulunan ejderha hükümdarları, dindar ve ejderhalıların da bulunduğu sekiz bölüm halindeki topluluklara kadarkiler için sevap tevcih ederiz.” (BT II, 1346-1355) örneklerinde, +IXg ekiyle “dindar” anlamındadır.

Keza *teñri* sözcüğü, *yme nom kutı tñriniñ amrak ogulu hvza wrujan ilig tñrilikiñerü /// tñrilik kapgınta /// bar erti* “Ayrıca dinî saadete sahip Tanrının sevgili oğlu Hvza Wrujan hükümdar, tapınağa doğru /// tapınak kapısında /// vardı.” (BT V, 449-453) ve *takı ol tñrilik içinte bir yalı er olurmış ermiş* “Ayrıca o tapınak içinde bir çıplak kişi oturmuş.” (BT V, 459-461) örneklerinde ise +IXk ekiyle “tapınak” anlamına sahiptir.

Öte yandan *teñri* sözcüğü, *tñrim bir türlüg oyunta sansız tümen türlüg ün egzig ünler* “Haşmetlim, sadece bir oyunda sayısız ses belirir.” (BT V, 391-396), *tñrim siziñ ilijizde oyun oynasar taşgaru iki tümen bire yerden iştilür* “Haşmetlim sizin ülkenizde oyun oynansa, dışarıda iki bin mil yerden (dahi) duyulur.” örneklerinde +(X)m iyelik ekiyle “haşmetlim” anlamında, *tñrikenim(i)z uzun özin kalın kutun turkaru adasazan tudasazan ermeki bolzun erti* “Haşmetlimiz uzun ömür ile ve çok baht ile daima tehlikesiz bir şekilde yaşasın.” (BT V, 516-519) ile *teñridem küvrüg ünleri iştilür* “Haşmetlim, davul sesleri duyulur.” (MaitrSengim 52, 8-9) örneklerinde ise +kAn ve +dAm ekleriyle “haşmetlim; ilahî, semavi” anlamında kullanılmıştır.

teḡri sözcüğünün yukarıdaki örneklerde sergilediği anlam çeşitliliği, sözcüğün meydana gelişinde kazandığı temel anlamdan, kavram alanına uygun başka anlamlar kazandığını göstermektedir. Bu bağlamda *teḡri* sözcüğünün yukarıdaki “gök, sema” anlamının dışında “semavî güç”, “büyük, yüce” gibi anlamları da karşılıyor oluşu, bütün bu anlamları kapsayan bir temel anlamın varlığını düşündürmektedir. Bu çerçevede sözcüğün hangi anlamının aslı olduğunu, diğer anlamlara hangi yollar ile ulaştığını tespit edebilmek, hem sözcüğün oluşumunu belirleyebilmek hem de Türklerin inanç sistemini göz önünde bulundurmakla mümkün görünmektedir.

Türk dilinin çekirdek sözcüklerinden⁵ kabul edilebilecek olan *teḡri* sözcüğünün kökeni ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüş olmakla birlikte,⁶ sözcüğün kaynağı ve teşkili hâlâ belirsizdir. Clauson (1972: 523b-524a), *teḡri* sözcüğünün izini, Hunların diline kadar takip edebildiğimizi, sözcüğün aslı anlamının “the physical sky” olduğunu, sonra “heaven” ve “God” anlamları kazandığını ifade etmiş; buna karşılık teşkili ile ilgili herhangi bir görüş ileri sürmemiştir.

Doerfer (1965 II: 944), Eski Türkçede *teḡri* sözcüğünün “Himmel” ve “Gott” şeklinde iki temel anlam ile kullanıldığını, “Himmel” anlamı için *kök* sözcüğünün de kullanıldığını, modern Türk dili alanlarında ise genellikle “Himmel” için *kök* ve varyantlarının, “Gott” için ise *teḡri* ve varyantlarının kullanıldığını belirtmiş; buna karşılık sözcüğün kökeni ve teşkili hakkında herhangi bir öneride bulunmamıştır.

Stefan Georg (2001: 83-100) ise, Türkçe ve Moğolca *teḡri* sözcüğünün kökenini sorguladığı yazısında, sözcüğün kökeni hakkında bugüne kadar ileri sürülen bütün görüşleri ifade ettikten sonra, Ana Yenisey dilinde tasarlanan *tiḡVr-* fiilinden oluşmuş olan *tiḡ(g)al*, *tiḡil* ve *tokar-du* sözcüklerinin “hoch” (yüksek) anlamlarına geldiğini, Türkçe ve Moğolcadaki *teḡri* sözcüğünün de Ana Yenisey dilindeki *tiḡVr-* sözcüğünden gelmiş olabileceğini iddia etmiştir. Georg’a göre Yenisey dilindeki sözcük -r ile sona ermektedir ve “yüksek” anlamındaki bu sözcük Türk diline geçmiştir. Türk dilindeki *teḡri* sözcüğünün sonunda yer alan /i/ ise, Georg’a göre iyelik ekidir. Böylece sözcük, “hoch” (yüksek) > “Himmel” anlam gelişimi yaşamıştır.

⁵ Her dil, konuşurlarının yaşam şeklini ve düşünce yapısını yansıtan, tarihsel ve modern zamanlara ait bütün yazı dillerinde bazı fonolojik ve semantik dallanmaya uğrayabilen temel sözcüklere sahiptir. Türk dili de konuşurlarının bozkır yaşam biçimini yansıtan, bozkır yaşam biçiminde değer kazanmış olan ve bugün bütün Türk yazı dillerinde var olan *kagan*, *kut*, *teḡri* gibi çekirdek sözcüklere sahiptir. Son zamanlarda çeşitli araştırmacılar tarafından bu ve buna benzer sözcüklerin aslen Türkçe olmadıkları, eski Yenisey dilinden Türk diline geçtiği şeklindeki iddiaların ne kadar doğru olduğu ayrıca sorgulanmalıdır.

⁶ S. Georg (2001: 83-100), Türkçe / Moğolcadaki *teḡri* sözcüğünü ve kökenini ele aldığı yazısında, sözcüğün kökeni ile ilgili bütün görüşleri ele aldığı için, bu yazıda sözcüğün kökeni hakkındaki görüşler tekrar edilmemiştir. *teḡri* sözcüğünün kökeni hakkındaki diğer görüşler için ilgili yazıya bakılabilir.

Stefan Georg'un yukarıdaki iddialarına karşılık, *teḡri* sözcüğünün kökenini ve teşkilini Türk dilinin kendi verileri ışığında izah etmek daha kolay görünmektedir. Bu bağlamda DLT'te geçen aşağıdaki veriler, *teḡri* sözcüğünün oluşumu ve anlam gelişimini açık bir şekilde göstermektedir (Ercilasun - Akkoyunlu 2014):

teḡ- → *kuş teḡdi* "kuş havalandı" Ok da göğe doğru fırlatılıp gözden kaybolursa ok teḡdi denir.

teḡit- → *er okan teḡitti* "adam okunu göğe yükseltti."

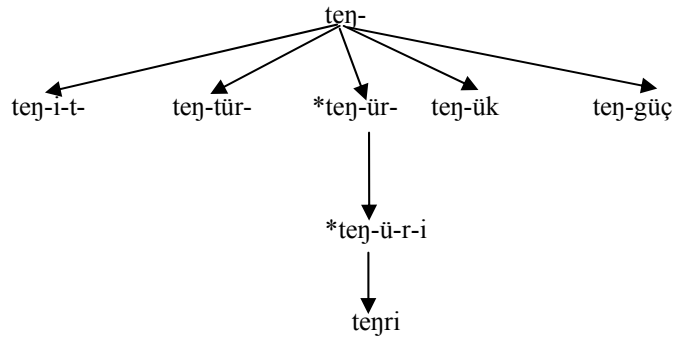
teḡtür- → *ol kuş teḡtüirdi* "O, kuşu ve oku uçurdu."

teḡük → "hava"

teḡgüç → "yarım arşın yüksekliğindeki herhangi bir şey. Tencere vb. ayakları gibi."

Yukarıdaki sözcükler, tarihsel Türk dilinde sadece DLT'te geçtiği için *Hapax Legomenon* olarak değerlendirilmiş, *teḡri* sözcüğü ile pek ilişkilendirilmemiştir. DLT'deki bu sözcükler, hem Clauson (1972: 514a) hem de Dankoff-Kelly (1985 III: 185) tarafından ortak *teḡ-* "yükselmek, havalanmak" fiili ile ilişkilendirilmiştir. Türk dilinde *teḡri* sözcüğünün "gök, sema" anlamı ile *teḡ-* fiili ve türevlerinin anlam alanı örtüşmektedir. O hâlde *teḡri* sözcüğünün de DLT'te ifade edilen bu sözcükler ile aynı sözcük ailesine dâhil olması gerekir.

Diğer taraftan *teḡ-* fiilinin ettirgen şekli için hem *teḡit-* hem de *teḡtür-* fiillerinin tanıklanabiliyor olması, aynı zamanda **teḡür-* (<teḡ-ü-r-) şeklinde başka bir ettirgen ekli fiilin olabileceğini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda *teḡri* sözcüğünün, -(X)r-ettirgenlik ekini almış **teḡür-* fiilinden isimleştiğini, orta hece ünlüsünün düşmesiyle de son şeklini aldığı ifade etmek mümkündür (teḡ-ü-r-i > teḡri). Semantik bakımdan ise "yükselti" > "gök, sema" > "büyük, yüce, ulu", > "yaratan" şeklindeki bir gelişimden söz etmek mümkündür. Buna göre *teḡri* sözcüğünün temel anlamının Eski Türkçe metinlerde de sıklıkla tanıklanan "gök, sema" olduğunu, diğer anlamları daha sonra kazandığını ifade etmek de mümkündür. Buna göre *teḡri* sözcüğünün ait olduğu sözcük ailesini, şema hâlinde aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

1.3. kö:k teñri

Yukarıdaki örneklerde ayrı ayrı “gök, sema” kavram alanını işaretleyen *kö:k* ve *teñri* sözcüklerinin, Eski Türkçede bazı örneklerde bir araya gelip ikileme oluşturarak yine aynı kavram alanını ifade ettikleri görülmektedir:

... *köglükünüzni kökretü çıkıratu kölünüp kök teñri-ke agtınıñ* “Gönlünüzü kükreterek bağlanıp semaya yükselin.” (BT XIII 27, 23-25); *amtı bu erdini birle tegdükte eçim kök teñri-ke yoklagay* “Şimdi bu mücevherle birlikte oraya gidince ağabeyim göklere çıkacak.” (KP LVII, 1-3); *kök teñride kün ay* “Semada güneş (ve) ay” (Clauson 1972: 524a); *kök t(e)ngrig* “semayı” (Xuan VI 1362).

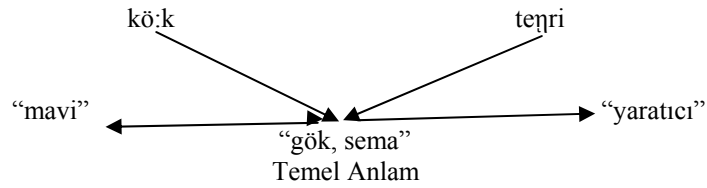
Türk runik harfli yazıtlarda geçen *üze kök teñri asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış* (KT D 1; BK D 2) örneğindeki *kö:k teñri* sözdizgesi, belki de *yagız yir* ifadesinin sıfat öbeği olarak düşünülmesinden hareketle, “mavi gökyüzü” anlamıyla sıfat öbeği olarak görülmüş ve ibare, “*üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*” şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte *kö:k teñri* ve *yagız yir* sözdizgelerini sinonim kabul edip, “gök, sema” ve “yer, toprak” şeklinde anlamlandırmak, cümleyi “*üstte gök, altta yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*.” şeklinde aktarmak da mümkündür. Nitekim Eski Türk dilinde genellikle “kara, kahverengi” anlamıyla kullanılan *yagız* sözcüğünün Budist Türkçe metinlerden Maitrisimit’te *kökte yagızda tolu et’özler bolur* “Gökyüzünde (ve) yeryüzünde birçok görünüş vardır.” (MaitrSengim 148v, 31); *törtin yınak yorıyur-lar .. üstün kökte altın yagızda oyun* // “Yukarıda gökte, aşağıda yerde oyun ...” (MaitrSengim 36v 6-8); ... *birle körüşmişke üstün kök altın yagızdaki tınlıglar alku tözün maytrika yüküntiler* “Birlikte baktıkları için yukarıda gök, aşağıda yerdeki canlılar, tümüyle asil Maytri’nin önünde eğildiler.” (MaitrSengim 135v, 1-4) örneklerinde “yer, yeryüzü” anlamıyla kullanılmış olması, yazıtlardaki *kö:k teñri* ve *yagız yir* ifadelerini “gök” ve “yer” anlamıyla sinonim olarak yorumlamaya imkân vermektedir.

Clauson (1972: 909), *yagız* sözcüğüne “brown” anlamını vermiş olsa da, aslen “yer, dünya” anlamında olduğunu, sözcüğün *yag-* “poured upon, saturated” (üzerine yağmak, dökmek) fiilinin ismi olabileceğini, daha sonra ise renk adı olarak kullanıldığını düşünür. Maitrisimit’i yayımlayan Ş. Tekin (1980: II, 138) de *yagız* sözcüğünü, metindeki örneklerden yola çıkarak “erde (yer, dünya)” olarak anlamlandırmıştır. Kökeni hakkındaki öngörüler bir tarafa, sözcüğün “yer, dünya” anlamı ile tanıklanabiliyor oluşu, *üze kök teñri asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış* (KT D 1; BK D 2) cümlesini, *kö:k teñri* “gök” ve *yagız yir* “yer” sözdizgelerini ikileme kabul ederek “*üstte gök, altta yer yaratıldığı zaman ikisi arasında insanoğlu yaratılmış*.” şeklinde anlamlandırmayı mümkün kılmaktadır.⁷

⁷ *kö:k teñri* ikilemesinin, İslamî Türkçe metinlerde farklı bir mahiyet kazandığı ifade edilebilir. Mesela Harezmi sahasına ait *Kıyasü'l-Enbiya*’da “yaratıcı” için kullanılan

Eski Türk diline ait metinlerde “gök, sema”yı ifade etmek üzere hem birden fazla sözcüğün kullanılmış olması hem de bu sözcüklerin bir araya gelmesiyle ikilemelerin bulunması, bir taraftan Türklerde “gök, sema”nın önemini ifade etmekte, bir taraftan da sözcüklerin ya da ikilemelerin “gök, sema”nın farklı katmanlarını işaretleme ihtimalini düşündürmektedir. Bu çerçevede “*her halde kök kelimesi, yalnızca görünen ve bütün katlarıyla birlikte gökleri karşılarken, teḡri kelimesiyle Türkler bu maddi gök yanında göğün tavanının ötesini de kastetmiş olmalıdırlar.*” (Barutcu-Özönder 1996: 93). Nitekim Türk Budist çevresine ait *teḡridem kıvrıg ünleri iştilür .. kö:k kalıkda hua çeçek yagar .. altı kat teḡri yirinte kezigçe sudani bay er erdinike olurguluk meḡi meḡilegülik ordu karşılar belgülik bolur* “Haşmetlim, davul sesleri duyulur. Gökten çiçekler yağar. Altı kat gökte sırasıyla Sudani (ve) zengin kişilerin tahta oturacağı, mutlu olacağı şehirler ortaya çıkar.” (MaitrSengim 52, 8-9) örneğinde “gök, sema”nın *altı kat teḡri yiri* olarak tanımlanmış olması, Türk inanç sisteminde gökyüzünün görünmeyen katmanlara sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla tarihsel Türk dili alanlarında *teḡri* sözcüğü “gök, sema” ve “Tanrı, yaratıcı” anlamlarında kullanılırken, *kö:k* sözcüğünün sadece “gök, sema”yı işaretlemesi, “Tanrı, yaratıcı” anlamını kapsamaması, *teḡri* ve *kö:k* sözcüklerinin kapsayıcılıklarının farklı olabileceğini düşündürmektedir. Bu çerçevede sözcüklerin metinlerdeki kullanımları dikkate alınarak “*teḡri'nin kök'ü kapladığını, kök'ün teḡri'nin yalnızca bir parçası olduğu*”nu (Barutcu-Özönder 1996: 94) söyleyebiliriz.

Sonuç olarak *kö:k* ve *teḡri* sözcüklerinin, somut anlamları (gök, sema) itibarıyla ortaklaştığını, soyut anlamları (*kö:k*: “mavi”, *teḡri*: “yaratıcı”) bakımından ise farklılaştığını ifade etmek mümkündür. O hâlde sözcüklerin somut anlamları ilk/temeldir, soyut anlamları ise metaforiktir. Bu çerçevede *kö:k* ve *teḡri* sözcüklerinin semantik gelişimini ve örtüştüğü anlam alanlarını şöyle temsil etmek mümkündür:

sözcüklerden biri *teḡri* olmakla birlikte, ayrıca *kö:k teḡrisi* ve buna karşıt *yir teḡrisi* ifadeleri de kullanılmıştır: *seni oğlanların birle öltürür-men, kızını tartıp alur-men, saḡa ma yalawaçlık asıg kılmas, yir teḡrisi men-men tidi. Agzıya tofrak, kök teḡrisi seniḡ menin birle ne işi bar* (KE 63v 3-5). Eski Türk dili alanında “gök” anlamındaki *teḡri* sözcüğünün bu çevrelerde *kö:k teḡrisi* ve *yir teḡrisi* şekillerinde kullanılmış olmasını, ait olunan çevrenin farklılaşarak *teḡri* sözcüğünün “gök” anlamını kaybetmesiyle izah etmek mümkündür.

2. kö:k kalık

Köktürkçe ve Uygurcaya ait metinlerde “gök, sema” kavram alanını ifade etmek üzere kullanılan ifadelerden biri de *kö:k kalık* ikilemesidir. Türk runik harfli yazıtlar ile ilk İslamî çevreye ait Eski Türkçe metinlerde görülmeyen *kö:k kalık* ikilemesi, Eski Uygurcanın bilhassa Budist çevreye ait metinlerinde yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

2.1. kalık

Eski Türkçenin Tevrici ve Maniheizt-Budist çevrelerine ait metinlerde *kö:k* sözcüğü (bkz. 1.1.) gibi *kalık* sözcüğünün de tek başına tanıklandığı örnek sayısı fazla değildir. Bununla birlikte sözcük, *ol tavgaç han ki-çio atlg balıktaki ulug v(a)rharıñıñ törtünç kat sıñdaki kalık içinte bu tokuz elig şloklug kimkoki nomug bititip urdı* “Tavgaç Han, Ki-çio adlı şehirdeki büyük tapınağın dördüncü katındaki gök içinde bu kırk dokuz şirden oluşan Kimkoki öğretiyi yazdı.” (BT I A₂, 1-3) ifadesi gibi birkaç örnekte tek başına da kullanılmıştır. Buna karşılık ilk İslamî Türkçe metinlerde *kalık* sözcüğünün tek başına “gökyüzü”nü ifade etmek üzere kullanıldığı örnek sayısı daha fazladır:

agdı bulıt kökreyü / yağmur tolı sekriyü / kalık anı ügriyü / kaçça barır belgüsüz “Şimşek çakarak bir bulut çıktı; ondan yağmur ve dolu saçılıyor. Hava onu savurup oynatıyor. Hangi yöne gideceğini bilemiyor.” (DLT 170); *kaz ördek kugu kıl kalıkıg tudı* “kaz, ördek, kuğu, kıl-kuyruk fezayı doldurdu.” (KB 72); *kalık kaşı tügdi közi yaş saçar* “Gök kaşlarını çattı, gözleri yaş saçar (yağmur yağar) (KB 80) vb. gibi.

kalık sözcüğünün hem tek başına kullanıldığı yukarıdaki örnekler hem de *kö:k* sözcüğü ile birlikte ikileme şeklinde tanıklandığı aşağıdaki örnekler, Türklerin “gök, sema” kavram alanını ifade etmek üzere *kalık* sözcüğünü de kullandıklarını göstermektedir. *kalık* sözcüğünün de, benzer kavram alanını işaretleyen *kö:k* ve *tevri* sözcükleri gibi “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamlı bir fiil kökünden türemiş olma ihtimali yüksektir. Nitekim *kalık* sözcüğünün kökü, hem Eski Türkçe metinlerde geçmekte hem de bu kökün başka müstakları tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde tanıklanabilmektedir. Buna göre Eski Türkçede *kalık* sözcüğünün dâhil olduğu sözcük ailesi, aşağıdaki üyelerden oluşmaktadır:

kalı-: “uçmak, havalanmak, yükselmek” (Tekin 2004: 54), “to rise in the air ” (Clouston 1972: 617b), “to rise up in the air” (Erdal 1991: 234), “zıplamak, taşkınlık yapmak” (Ercilasun - Akkoyunlu 2014: 678) gibi anlamlar verilen *kalı-* fiilinin ilk anlamının “yükselmek” olması, benzer anlama sahip diğer anlamların ise sonradan ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Tarihsel Türk dilinde *kalı-* fiili, aşağıdaki örneklerde “yükselmek, uçmak” anlamlarıyla tanıklanmaktadır:

er süke barmış yolta atı armış er kugu kuşka sokuşmış kugu kuş kanatıña urup anın kalıyu barıpan ögiñe kañıña tegürmiş “(Bir) adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu onu kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına erişirmiş.” (IB 35); ... *togan kuşuñ turñaki ügüşipen kalıyu barmış, tabışgan terisi ünüşipen yügürü*

barmış “Şahinin pençeleri yolunmuş olarak uçup gitmiş, tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş.” (IB 44).

kalıt-: *kalı-* fiilinin ettirgenlik şekli olan *kalıt-* fiili (< kalı-t-: Clauson 1972: 619; Erdal 1991: 773-4), Eski Türk dilinin Uygur ve Karahanlı sahalarda görülmektedir: *ötrü lö kanı ler kalıtı iltı* “Sonra ejderhalar (prensi) (havaya) kaldırarak götürdüler.” (KP LII 3); *bu er ol atın telim kalıtgan* “devamlı atını zıplatan bu adamdır.” (DLT 257).

kaltur-: *kalı-* eyleminin bir diğer ettirgenlik şekli olan *kaltur-* fiili (< kalı-tur-: Erdal 1991: 804), Eski Türkçede ancak birkaç örnekte geçmektedir:⁸ *et’özte yaruk tilgen ünnek kaldırmış teg bolmak* ... “vücuttan ışık dairesi çıkarmak, yücelmiş gibi olmak.” (Tot. 904-905).

kalış-: *kalı-* fiilinden türemiş bir başka sözcük ise *kalış-* (< kalı-ş-: Clauson 1972: 625a; Erdal 1991: 558) fiilidir. Fiil, “birlikte havalanmak” anlamından, metaforik “zıplamak, atlamak” → “baş kaldırmak, isyan etmek” anlamlarına değişmiştir. *kalış-* fiili, Karahanlıcada *at adğır kalışdı* (Clauson 1972: 625a) örneğinde “zıplamak, atlamak” anlamında, Uygur yazıtlarından Taryat’taki *takıgu yılka yorıdım yılladım bişinç ay üç yigirmike kalışdı. Süñüşdüim, anta sançdıim* “Tavuk yılında yürüdüm. Yılı orada geçirdim. Beşinci ayın on üçünde başkaldırdılar. Savaşım (ve) o zaman mızrakladım.” (Ta G 2) örneğinde ise “başkaldırmak” anlamındadır.

kal(a)ŋur-: “gökyüzüne çıkmak” anlamındaki *kal(a)ŋur-* fiilinin, DLT’te geçen *kalŋu* (suyun üzerinde batmadan durma. Bundan *suwda kalŋuladı* denir: “o, su üstünde batmadan durdu” demektir: Ercilasun - Akkoyunlu 2014: 502) sözcüğünden geldiği, bunun kökünün ise *kalı-* fiili olduğu düşünülmektedir (Erdal 1991: 501). Sözcüğün fiilleşmiş şekli Eski Uygurca metinlerde *kalaŋur-* ya da *kalŋur-* olarak tanıklanmaktadır: BT I D 335, BuddhUig II 136, *kalıfyuŋ kalaŋurdı köñülümüñ* (Hsüan 1978-9).

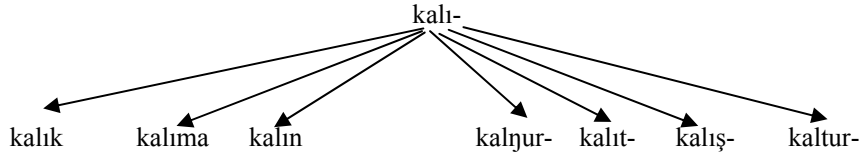
kalıma: Sadece DLT’te geçen *kalıma* “çardak, oda” (Ercilasun - Akkoyunlu 2014: 421) sözcüğü de *kalı-* fiili ile ilişkilendirilmektedir (Clauson 1972: 622a; Erdal 1991: 317).

kalın: Türk dilinde “kalın, yoğun, iri, sık” gibi anlamlar ile tanıklanan ve işlek olan *kalın* (< kalı-n) sözcüğünün de *kalı-* fiilinden türemiş olabileceği düşünülmektedir (Erdal 1991: 303). *yuyka kalın bolsar* (Tun 13), *kalın kuvrag arasınta* (U III 53), *kalın böz* (USp 16, 5) vb. gibi.

Yukarıdaki örneklerden hareketle, Türk dilinde *kalı-* “yukarı çıkmak, yükselmek, uçmak” anlamlı fiilin, *kalık* sözcüğü ile aynı ya da benzer kavram alanını işaretleyen diğer sözcüklerin kökeni olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu

⁸ Eski Uygurca ve Karahanlıcada geçen bu örnekler, tarihsel ve modern Oğuz Türk yazı dillerindeki *kaldır-* (< kaltur- < kalı-tur-) fiilinin de tanıklanabilen ilk şeklidir. Keza Eski Türkçede tanıklanamayan; ancak daha sonra Oğuz lehçelerinde kullanılan edilgen *kalk-* (kalı-k-) fiili de aynı kökten türemiştir. Türk dilindeki “yükselmek, yukarı çıkmak” temel anlamından türemiş olan bu sözcüklerin, yine tarihsel Türk yazı dillerinde de tanıklanan *kal-* “beklemek, kalmak” fiili ile bir ilgisi yoktur. Türk dilinde *kalı-* ve *kal-*, farklı kavram alanlarına ait fiillerdir.

çerçevede Eski Türkçede kökenini *kalı-* fiilinin oluşturduğu sözcük ailesini aşağıdaki gibi temsil etmek mümkündür:

2.2. kö:k kalık

Köktürkçe ve Manihest çevreye ait Uygurca metinlerdeki *kö:k teñri* ikilemesi, Budist çevreye ait Uygurca metinlerde yerini *kö:k kalık* ikilemesine bırakmıştır:

teñridem küvriğ ünleri iştilür .. kök kalıkda hua çeçek yagar .. altı kat teñri yirinte kezigçe sudani bay er erdinike olurguluk meñi meñilegülik ordu karşılar belgülik bolur Haşmetlim, davul sesleri duyulur. Gökten çiçekler yağar. Altı kat gökte sırasıyla Sudani (ve) zengin kişilerin tahta oturacağı, mutlu olacağı şehirler ortaya çıkar.” (MaitrSengim 52, 8-9); *ötrü ayagka tegimlig puruni arhant yirde yitlinip kök kalıkda belgülik bolur* “Sonra saygıya değer Puruni hoca, yerden kalkıp gökte ortaya çıkar.” (MaitrSengim 81, 20-22); *yinçge katunların küleşmek katguruşmak ünüg kök kalık yaykurdı kök kalıkdaki teñriler ulug ünin inçe tip tidiler* “zarif kadınların gülüşme ve kahkaha sesleri gökte yankılandı. Gökteki tanrılar büyük bir sesle şöyle dediler.” (MaitrSengim 18, 40-44), *muni üze kök kalık toşgurup tapınur biz* “Bununla semayı doldurup tapınırsınız.” (BT VII, 210); *kök kalık uguşı darmatadu işvari atlg kız erür* “Göğün ailesi / akrabası, Darmatadu İşvari adlı kızdır.” (BT VIII A, 235-236). *kök kalık teg uçsuz tüpsüz öñi öñi basdaçı tepdeçi erür* “Gök gibi uçsuz bucaksız, başka başka basacak, vuracaktır.” (BT VIII B, 222-223); *kaltı bilge biliglig kün t(e)ñri yok kurug tözlig kök kalıkta tugsar b(e)lgürser ançulayu kalmışnuñ arıg yiri anta timin yaruyur közünür* “Şöyle ki âlim güneş tanrısı, dibi olmayan gökte belirse, öylece kalmış olanların temiz yeri hemen aydınlanır, görünür.” (BT I A₂, 27-29); *küeser bilgeli buşnuñ buyanın ontın sıñarkı kök kalık teg ol tip bilmış k(e)rgek* “Sadakanın sevabını bilmeyi istese, on yöndeki gök gibidir deyip bilmeli.” (BT I B, 122-124); *birök kayu kişi tutup anı buşı birser kök kalıkka okşatı buyan edgü kalıñçig bulurlar* “Şayet herhangi bir kişi onu kabul edip sadaka verse, gök gibi iyilik bulur.” (BT I D, 166-168); *yene ontın sıñarkı tolp kök kalık uguşintaktı alku kamağ öz öz tirinleri kuvragları üçün ...* “Yine her on yöndeki bütün gök ailesindeki bütün kendi cemaatleri için ...” (BT II 16-19); *ontun sıñarkı tolp kök kalık uguşintaktı alku burkanların kamağ ulug bodisatavların ulug küü kelig edremliğ küçleri* “On tarafta bulunan gök ailesindeki bütün budaların bütün büyük bodisatavların çok büyüğü erdemli güçleri ...” (BT II, 290-294); *yükünürbiz kök kalık teg ilinçsiz atlg teñri burhan kutuğa* Gök gibi bağlantısı olmayan adlı büyük budanın saadeti için ibadet ederiz.” (BT II, 638-639); *yene yme titik bilge köni kirtü köñüllüğler üçün teñrideki yirdeki kök kalık yüzintekiler edgüg küzetdeçi ayıgıg kınataçılar darni arviş tudaçılarıg küteçi küzedçiler .. biş yınaklardaki hu hanları .. teñrilig huulug sekiz bölük kuvraglarkategikiler üçün buyan evire*

ESKİ TÜRKÇE *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* İKİLEMELERİ ÜZERİNE

teginürbiz “Ve ayrıca zeki, âlim, doğru, gerçek gönül sahipleri için gökteki, yerdeki, gökyüzündekiler; iyiyi koruyan, kötüyü cezalandıranlar; büyüye inananları koruyup kollayanlar; beş yönde bulunan ejderha hükümdarları; tanrı ve ejderhası bulunan sekiz kısma sahip cemaatlere kadarkiler için sevap tevcih ederiz.” (BT II, 1346-1355); *kök kalık yüzinte* “gökyüzünde” (TT III 129) vb. gibi.

Sonuç

Eski Türk dilinin bilhassa Köktürkçe ve Eski Uygurcaya ait metinlerinde yaygın olan *kö:k teñri* ve *kö:k kalık* ikilemeleri, “gök, sema” kavram alanını işaretleyen, büyük bir ihtimalle ait olunan çevreye bağlı olarak birbirinin yerini almış eş semantik rollere sahip söz dizgeleridir. Bu ikilemeleri oluşturan sözcüklerin ayrı ayrı gökyüzünün hangi katmanlarını temsil ettikleri tam olarak belli olmasa da, ikilemeleri oluşturan her bir sözcüğün “yükselmek, yukarıda olmak” temel anlamına sahip fiil köklerinden doğduklarını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda, *kö:k* sözcüğünün **kö:-* fiilinden türediği, ilk anlamının “gök, sema” olduğu, “mavi, mavimsi yeşil” anlamını sonradan kazandığı ifade edilebilir. Keza *teñri* sözcüğünün de *teñ-* fiilinden türediğini, ilk anlamının “gök, sema” olduğunu, “yaratıcı”, “büyük, yüce” anlamlarının ikincil olduğu ifade edilebilir. Son olarak Budist Türkçe metinlerde daha yaygın olan *kalık* sözcüğü de, yine bu çevreye ait metinlerde tanıklanabilen *kalı-* fiilinden türediği açıktır.

Son olarak Türk dilinin “gök, sema”yı ifade etmek üzere birçok fiil ve bu fiillerden türemiş isme sahip olması, Türklerin inanç sistemleri ve evren algısı arasında gökyüzünün ne kadar önemli olduğuna delalet etmektedir. Türk dilinde “yükselmek” kavram alanına ait bu kadar fiilin varlığı, bu önemi ifade etmektedir. Keza bu yazıda ele alınan sözcüklerin tek başına ifade ettikleri anlam ile ikileme halindeyken ifade ettikleri anlamın aynı olmadığını, dolayısıyla Türklerde “gök, sema”nın görünenin ötesinde görünmeyen katmanının da olduğunu göstermektedir. Belki de hem *kö:k teñri* hem de *kö:k kalık*, gökyüzünün tamamını ifade eden, *kö:k*, *teñri* ve *kalık* sözcüklerinin tek başlarına ifade ettiklerinden daha kapsayıcı ifadelerdir.

KISALTMA VE KAYNAKLAR

- AĞAKAY, Mehmet Ali (1954), “*Türkçede Kelime Koşmaları*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1954**, Ankara: 97-104.
- AH → ARAT, R. Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*, TDK yay: 32, Ankara.
- AY → KAYA, Ceval, (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: TDK yay.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, Sema (1996), “*Teñri Teg Teñride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine*”, **Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 89-100.
- BARUTCU ÖZÖNDER, Sema (1998), “*Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular*”, **Journal of Turkish Studies (TUBA / Türklük Bilgisi Araştırmaları) 22**: 171-184.

- BK → Bilge Kağan Yazıtı; TEKİN, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- BT I → HAZAI, Georg - Peter ZIEME (1970), *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berlin (Berliner Turfan-Texte I).
- BT II → RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin (Berliner Turfan-Texte II).
- BT V → ZIEME, Peter (1975), *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin (Berliner Turfan-Texte V).
- BT VII → KARA, Georg - Peter ZIEME (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Akademie Verlag Berlin (Berliner Turfan-Texte VII).
- BT VIII → KARA, Georg - Peter ZIEME (1977), *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pañña und der Mañjuśrīnāmasamgī*, Akademie Verlag Berlin, Berlin (Berliner Turfan-Texte VIII).
- BT XIII → ZIEME, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin (Berliner Turfan-Texte XIII).
- BuddhUig II → TEKİN, Şinasi (1980), *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva, Budapest.
- CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978), "Uygurcada Hendiadyoinler", *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: 29-66.
- DANKOFF, Robert - James KELLY (1982, 1984, 1985), *Compendium of the Turkic Dialects*, by Mahmud al-Kashghari, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII (ed: Şinasi Tekin, Gönül Alpay-Tekin).
- DLT → ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014), *Dîvânü Lugâtî't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014), *Dîvânü Lugâtî't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1949), "İkiz Kelimelerin Tarihine Dair", *A.Ü. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c: VII, sayı: 2, Ankara: 283-286.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- GEORG, Stefan (2001), "Türkisch / Mongolisch tengri "Himmel, Gott" und seine Herkunft", *Studia Etymologica Cracoviensia* 6 (2001), Krakow: 83-100.
- HAMILTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HamTouHou → HAMILTON, James (1986), *Manuscrits ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. T. 1-2, Paris.
- HATIPOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkişlemeler*, Ankara: TDK Yayınları.
- Huan VII → RÖHRBORN, Klaus (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden.
- Huast → LE COQ, Albert von (1911), *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin.
- IB → TEKİN, Talat (2004), *Irak Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.

- İnsadi → TEZCAN, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berlin (Berliner Turfan-
Texte III).
- KAYA, Ceval (2011), “*Köktürkçe idi oksuz Üzerine*”, **III. Uluslararası Türkiyat
Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri** (Ed. Ülkü ÇELİK ŞAVK), Hacettepe
Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 26-29 Mayıs 2010, Ankara: 463-467.
- KB → ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KE → ATA, Aysu (1997), *Kısasü'l-Enbiyâ I Giriş – Metin – Tıpkıbasım*, Ankara: TDK
Yayınları.
- KP → HAMILTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: TDK
Yayınları.
- KT → Köl Tigin Yazıtı; TEKİN, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- M I → LE COQ, Albert von (1912), *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- M II → LE COQ, Albert von (1919), *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- Maitr → TEKİN, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung eines
Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung,
Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX,
Berlin.
- MaitrGeng → Geng SHİMİN und Hans-Joachim KLİMKEİT (1988), *Das Zusammentreffen
mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In
Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt
und kommentiert*, Bd.1-2, Wiesbaden.
- ŞU → Şine Usu Yazıtı, AYDIN, Erhan (2007), *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: KaraM Yayınları.
- Ta → Taryat Yazıtı, AYDIN, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen
Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der
buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen,
2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- TEKİN, Talat (2004), *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.
- Tes → Tes Yazıtı, AYDIN, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen
Yayınları.
- Tot → ZİEME, Peter - György KARA (1978), *Ein uigurisches Totenbuch*, Naropas Lehre in
uigurischer Übersetzung, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TT III → BANG, Willi - Annemarie von GABAİN (1930), *Türkische Turfan-Texte III*,
Berlin.
- TT VI → BANG, Willi - Annemarie von GABAİN - G. R. Rahmati (1934), *Türkische
Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sâtra Sâkiz Yükmük*, Berlin.
- TT VII → RAHMETİ ARAT, Reşid (1937), *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R.
Rahmatî. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.
- Tun. → Tunyukuk Yazıtı, TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.
- TUNA, Osman Nedim (1986), “*Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sralama
Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-
1983**, Ankara: 163-228.
- U III → MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1920), *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-
Bruchstücke (I-VIII), APAW, Berlin.
- USp → RADLOF, Wilhelm (1972), *Uigurische Spachdenkmäler*, Osnabrück.

